

Арделян О. В.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської мови та методики її викладання
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ОНОМАСТИЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Анотація. З метою дослідження та висвітлення специфіки функціонування онімів у фразеологічних одиницях було здійснено структурно-граматичний аналіз фразеологізмів з ономастичним компонентом. Проведено структурно-граматичну класифікацію фразем з ономастичним компонентом.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, ономастичний компонент, структурно-граматична класифікація.

Постановка проблеми. У кожній мові світу існує особливий пласт лексики, який формувався століттями. Цей пласт має назву «фразеологізми» і являє собою сукупність сталих виразів, які мають самостійне значення, є влучними, точними та гарними. У фразеологічному фонді кожної мови виразно виленується група фразеологічних одиниць, основою яких є власні назви – імена, прізвища людей, найменування країн, країв, населених пунктів, гір, рік та ін. Серед них чимало сталих утворень, більшого чи меншого ступеня фразеологізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оними як компонент фразеологічних одиниць і, з іншого боку, фразеологізми з ономастичним компонентом вже неодноразово були об'єктом розгляду науковців. Свідченням цього є наявність цілої низки монографічних та дисертаційних досліджень, присвячених таким явищам в українській (Ю. Карпенко, О. Карпенко, О. Мороз, Н. Пасік), польській (А. Кравчук), російській (О. Бетехтіна, Т. Кондратьєва, В. Мокієнко), англійській (Б. Ажнюк, І. Заваринська, З. Загірова, О. Леонович, Г. Манушкіна, Т. Олійник), німецькій (Н. Лалаян, О. Сафронова), іспанській (Ю. Рілов) та інших мовах. Водночас багато проблем остаточно ще не розв'язано. Так, до актуальних питань можна віднести такі, як системність ономастики, взятої в аспекті її функціонування у складі фразеологічного фонду мов. Отже, актуальність досліджень в окресленому напрямі зумовлена загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних студій на виявлення та аналіз фразеологічних одиниць з ономастичним компонентом у різносистемних мовах.

Метою статті є висвітлення специфіки функціонування онімів у фразеологічних одиницях. заради досягнення цієї мети варто зробити структурно-граматичний аналіз фразеологізмів з ономастичним компонентом. Матеріал дослідження складуть фразеологізми з ономастичним компонентом, які будуть отримані шляхом суцільної вибірки з фразеологічних та ідіоматичних словників і пареміологічних збірок.

Виклад основного матеріалу. Серед різних способів класифікувати фразеологічний склад мови помітне місце посідає структурно-граматичний розподіл фразем, спроба вписати їх у різні граматичні класи, які співвідносяться з певними частинами мови (Л. Авксент'єв, М. Алефіренко, В. Жуков, О. Кунін, О. Молотков, Л. Скрипник, О. Федоров, В. Ужченко, Д. Уж-

ченко та ін.). Але фразеологізми класифікувати за граматичним принципом значно важче, ніж слова, що зумовлюється їх генезою і структурно-семантичними ознаками. Фразеологізм не тотожний слову і не еквівалентний йому повністю. «Він являє собою лексичну одиницю більш складного типу, тому що смислове значення, представлене фразеологічним зворотом, виражається не одним словом, а сполученням одного і більше слів» [5]. «Фразеологічна одиниця виконує певну синтаксичну функцію, поєднується з іншими членами речення, може виражати часомодальні, просторові відношення, тобто є елементом граматичної системи: фразеологізм є результатом переосмислення вільного словосполучення, надслідною структурою, в якій особливим способом поєднуються семантико-граматичні ознаки всіх компонентів» [11, с. 129]. Нарізнооформленість фразем зумовлює суттєві розбіжності у класифікації фразеологічних одиниць. Так, М. Копиленко, В. Рудов взагалі не визнають граматичних категорій у фразеологізмах, інші вчені класифікують їх за формально-граматичними ознаками стрижневого компонента. На думку М. Шанського, фразеологізми є еквівалентними тій чи іншій частині мови [13, с. 63]. О. Молотков вважає за необхідне враховувати морфолого-синтаксичні ознаки фразеологічних одиниць, серед яких сполучуваність фразеологізмів, однотипний для кожного розряду фразеологізмів набір граматичних категорій і можливість вияву парадигматичних форм для вираження відношень та зв'язків зі словами [8, с. 127]. О. Федоров класифікує фразеологізми за функціонально-семантичним принципом, поділяючи їх залежно від ролі, яку вони виконують в реченні, що являє собою їх цілісне значення і як воно визначає валентність фразеологічних одиниць [12, с. 48]. О. Кунін, залежно від особливостей структури фразеологізмів, поділяє їх на дві групи: що мають структуру словосполучення та структуру речення. Фразеологічні одиниці, що мають структуру словосполучення, можуть бути номінативними («позначають особу») і «позначають неособу»), ад'єктивними, адвербіальними і прийменниковими, дієслівними та виговковими [5]. За М. Алефіренком, фраземи утворюють семантико-граматичні розряди, які не збігаються з частинами мови, лише інколи співвідносяться із ними; у кожному з цих розрядів фразема має певне категоріальне значення, «зумовлюване її міжривневими зв'язками в мові, а також особливостями функціонування у мовленні» [1, с. 42, 45]. З метою визначення морфологічних розрядів фразем М. Алефіренко пропонує спиратися на цілий комплекс факторів: характер фразеологічного значення фраземи; ступінь десемантизації та ідіоматизації її компонентів; морфологічні властивості граматично стрижневого компонента; тип структурно-граматичної моделі вільного словосполучення-прототипу; граматичні значення службових частин мови в структурі фраземи; ступінь граматичної ідіома-

тизації фраземи (ступінь і характер деформації синтаксичних відношень і зв'язків); синтаксичні властивості фразем, зокрема специфіка їх синтаксичної дистрибуції й синтаксичних функцій у реченні [1, с. 69–70].

На думку В. Ужченка та Д. Ужченка, урахування цих факторів дає змогу виділити такі основні розряди [11, с. 132–133]:

1) іменникові фразеологічні одиниці, що характеризують: 1) людину; 2) істот (реальних або нереальних); 3) предмети; 4) абстрактні поняття;

2) дієслівні фразеологічні одиниці становлять найчисленнішу групу; вони позначають дії і процеси, спричинені переважно людиною; усіх інших фразеологізмів, що позначають дії, джерелом яких є неособа або предмет, надзвичайно мало [2];

3) прикметникові фразеологічні одиниці відрізняються від слів-прикметників тим, що позначають не ознаку взагалі (безвідносно об'єкта), а ознаку стосовно людини [2, с. 14];

4) прислівникові фразеологічні одиниці відбивають просторову характеристику; часову характеристику; інтенсивність дії; психофізичний стан, поведінку людини; кількісні параметри; стосунки між людьми; повноту дії; якість;

5) вигуківі/інтер'єктивні фразеологічні одиниці виражають експресивно-вольові реакції мовця [6, с. 5]: емоції, волевиявлення, побажання, прохання, накази, заборони, клятви, реакції на слова співбесідника чи ситуацію, запевнення в достовірності сказаного, формули соціального етикету та ін.

Л. Скрипник, аналізуючи фразеологічні одиниці в синхронному плані, виділяє два граматико-структурні класи: фразеологічні одиниці, організовані за моделлю словосполучення, семантико-структурною особливістю яких є співвідносність з окремим словом і функціонування в ролі члена речення і фразеологічні одиниці – фрази, організовані як прості або складні речення [10, с. 23].

Як бачимо, у дослідженнях, присвячених класифікації фразеологізмів за граматичним принципом, немає одностайності щодо критеріїв їх виділення в ту чи іншу групу. Так, серед структурно-граматичних типів фразеологічних одиниць із власними назвами ми можемо назвати різні семантико-граматичні групи.

1. Фразеологічні звороти, що мають структуру словосполучення.

Фразеологічні одиниці, організовані за моделлю **сурядних словосполучень**: укр. *Ладо і Лада* – боги-охоронці сімейного миру й любові у східних слов'ян [4, с. 142], укр. *Кастор і Поллукс* (Діоскури) – нерозлучні друзі [4, с. 127], укр. *Ромео і Джульєтта* – люди, що люблять глибоко і самовіддано [4, с. 245], укр. *Трістан та Ізольда* – люди, охоплені високим, незборимим почуттям [4, с. 278], укр. *баба Палажка і баба Параска* – язикаті люди [4, с. 19], англ. *Every Tom, Dick, and Harry* – будь-хто; звичайні люди (не обов'язково чоловіки) [15, с. 54].

Фразеологічні одиниці, організовані за моделлю **підрядних словосполучень**: укр. *Марко Проклятий* – вічний блукач, великий злочинець, неспокійна людина [4, с. 158], укр. *Варфоломійська ніч* [3, с. 54], укр. *Прокрустове ложе* – надумане мірило упередженої людини, яка підганяє під нього факти дійсності [4, с. 233], укр. *сади Семіраміди* – щось прекрасне, грандіозне, величне [4, с. 246], укр. *Троянський кінь* [4, с. 279], укр. *Ювеналів бич* – разюча, нищівна сатира [4, с. 316], укр. *Менторський тон*, ментор – людина, що нудно повчає [4, с. 163], укр. *віща Касандра* – загальне ім'я людини, яка наділена даром передбачення, пророцтва і невпинно й наполегливо застерігає людей

про небезпеку, але їй, на жаль, ніхто не вірить [7, с. 77], укр. *дволикий Янус* [4, с. 72], укр. *Езопівська мова* – мова, сповнена натяків, замовчувань; «рабська» манера алегоричного викладу [4, с. 86], укр. *Олімпійський спокій* [4, с. 203], укр. *Олімпійські громи* [4, с. 203], укр. *Гомеричний сміх* [4, с. 68], англ. *Dutch uncle* – людина, яка дає батьківську дружню, пряму пораду будь-кому [15, с. 50], англ. *Hobson's choice* – вибір між тим, що пропонується, і нічим іншим [15, с. 99].

Фразеологічні одиниці з ономастичним компонентом можливо поділити на такі морфологічні розряди.

1. Іменникові / номінативні фразеологічні одиниці.

Номінативні фразеологічні одиниці є зворотами, що виконують функцію називання, позначення предметів, явищ, дій, стану, якостей тощо. В образних фразеологізмах різною мірою переплітаються експресивність, образність, інтенсивність, емотивність, оцінність. Ми класифікуємо номінативні фразеологізми як ті, що відносяться до «позначають особу» і «позначають неособу».

Іменникові фразеологічні одиниці, що позначають особу, можливо поділити на ті, що характеризують: людину та істот (реальних або нереальних), демонологічні об'єкти.

1) Іменникові фразеологізми, що характеризують людину: англ. *Dutch uncle* [15, с. 50]; англ. *Every Tom, Dick, and Harry* [15, с. 54]; нім. *Ein Berliner Kind* [14, с. 133] – уродженець, уродженка Берліна; нім. *jemand hat eine Berliner Schnauze* [14, с. 133] – фам. хтось типовий берлінець, за словом у кишеню не лізе.

2) Іменникові фразеологізми, що характеризують істот (реальних або нереальних), демонологічні об'єкти: укр. *Михайло-незагадайло* [3, с. 61]; англ. *Doubting Thomas* – той, хто не вірить без дійсних підстав та безперечного доказу [15, с. 46].

Іменникові фразеологічні одиниці, що позначають неособу, можливо поділити на ті, що характеризують: предмети та абстрактні поняття.

3) Іменникові фразеологізми, що характеризують предмети: укр. *Іванова хата* – в'язниця [3, с. 59]; укр. *щука з Кременчука* – коса [3, с. 68]; укр. *Гальський півень* – алегорична назва Франції [4, с. 60]; укр. *кучерявий Іван* – дим [3, с. 60]; укр. *сухий Мартин / Артем* – рушниця [3, с. 67]; укр. *зелена Олена* – кропива [3, с. 59]; нім. *Berliner Weiße* [14, с. 72] – світле берлінське пиво (улюблений напій берлінців); нім. *Berliner Weiße mit Schuss* [14, с. 72] – світле берлінське пиво з додаванням малинового сиропу.

4) Іменникові фразеологізми, що характеризують абстрактні поняття: англ. *Achilles' heel* – слабе місце у когось або чогось, що є досконалим [15, с. 1]; нім. *Berliner Schnauze* [14, с. 133] – берлінський діалект; нім. *die deftige Berliner Lippe* [14, с. 133] – грубе, сповнене гумору берлінське просторіччя.

2. Прикметникові / Ад'єктивні фразеологічні одиниці.

Прикметникові фразеологічні дають характеристику особі, предмету чи дії. Ці фразеологічні одиниці діляться на 2 групи – «компаративні» і «некомпаративні» фразеологізми.

1) Компаративні фразеологічні одиниці.

Перший компонент компаративних фразеологізмів звичайно вживається в своєму основному буквальному значенні. Функція другого компоненту завжди посилююча, тому що він позначає ступінь ознаки, яка виражена першим компонентом. Як правило, у структурі таких фразеологізмів є присутнім сполучник-зв'язка (як, как, as, como): англ. *(as) mad as a March hare* [15, с. 8]; англ. *(as) tight as Dick's hatband* – заст., дуже тіс-

ний [15, с. 11]; укр. *Як Сірка годують, так він і гавкає* – як поставишся до кого-небудь, так будуть ставитися й до тебе [9, с. 208].

2) Некомпаративні фразеологічні одиниці.

Некомпаративні прикметникові фразеологічні одиниці відрізняються від слів-прикметників тим, що позначають не ознаку взагалі (безвідносно до об'єкта), а ознаку стосовно людини, виконуючи характерологічну функцію.

3. Адвербіальні і прийменникові фразеологічні одиниці.

Адвербіальні фразеологізми або характеризують дію з якісного боку, або позначають обставину чи умову, за якою відбувається дія: англ. *according to Hoyle* – відповідно до правил [15, с. 1]; англ. *before you can say Jack Robinson* – майже відразу [15, с. 17].

4. Дієслівні фразеологічні одиниці.

Основним компонентом дієслівних фразеологізмів є дієслово. Дієслівні фразеологічні одиниці можуть бути мотивованими і немотивованими. Вони можуть базуватися на метафорі, метонімії та образному порівнянні, наприклад: англ. *be from Missouri* – вимагати доказів; бути скептиком [15, с. 17]; нім. *Ablauf nach Rom tragen* [14, с. 404] – робити непотрібну справу (досл. везти в Рим відпущення гріхів); нім. *Den Papst nach Rom führen* [14, с. 1141] – робити марну справу; укр. *навалювати Оссу на Пеліон* – здійснювати щось грандіозне; іноді так іронічно говорять про величезну витрату зусиль при незначних результатах [4, с. 176]; укр. *піти на елісейські поля* – померти [4, с. 89]; укр. *канути в Лету* – назавжди зникнути, піти в непамять [4, с. 145]; укр. *читати Сивіліні книги* – розмірковувати про майбутнє [4, с. 254]; укр. *викинути ідола в Дніпро* – рішучий розрив із минулим [4, с. 114]; укр. *ставати в позу Катона* – брати на себе роль грізного обличчя [4, с. 128]; укр. *осідлати Пегаса* – стати поетом [4, с. 213]; укр. *перейти Рубікон* [4, с. 214].

5. Вигукові фразеологічні одиниці.

У результаті експресивного переосмислення вигукові фразеологізми перетворюються на узагальненні виразники емоцій і волевиявлення, а інколи і того, і іншого разом, внаслідок чого значення їх є немотивованими. Наприклад:

укр. *Що Гекубі до нього, | Що йому до Гекуби?* – байдужість, непричетність до чого-небудь [4, с. 315];

укр. *Олександр Македонський герой, але навіщо ж стільці ламати?* – переходить у чомусь міру, перебільшувати щось [4, с. 204];

укр. *І ти, Брут?* / ісп. *¿Que amigos tienes, Benito!* – уособлення несподіваної зради, підступності [4, с. 29];

укр. *Сезам, одчинись!* – 1) ключ до здійснення заповітної мрії; 2) «приємна несподіванка» [4, с. 251];

нім. *Zustände wie im alter Rom* [14, с. 843] – розм., ірон. «Ну і порядки!»;

нім. *Eine (echte) Berliner Pflanze!* [14, с. 133] – розм. «вона берлінської закваски!» (про енергійну, спиртну дівчину).

Вони повністю складаються зі слів із вільними значеннями, не виступають семантичним еквівалентом окремого слова.

2. Фразеологічні звороти, що мають структуру речення.

За звичаєм під фразеологічними зворотами, які за структурою відповідають реченню, розуміють прислів'я та приказки. Прислів'я – це афористично стислі вислови з повчальним змістом у ритмічно організованій формі. Приказка – це поширений образний вираз, який влучно визначає будь-яке життєве явище. На відміну від прислів'їв, приказки позбавлені прямого

узагальненого повчального смислу та обмежуються образним, часто алегоричним вираженням.

Більшість ономастичних сталих висловів організовані за моделлю **простих речень**:

англ. *All roads lead to Rome* – існує багато різних шляхів, щоб досягти мети [15, с. 3];

англ. *All work and no play makes Jack a dull boy* – кожен має не тільки працювати, але й відпочивати [15, с. 4];

нім. *In Rom tu, wie Rom tut* [14, с. 129] – «Між вовками по-вовчому й вий»;

нім. *Van könnte nach Rom gehen und wieder kommen* [14, с. 1252] – «Можна було б сходити в Рим та повернутися назад» (занадто довго);

нім. *Schritt für Schritt kommt man nach Rom* [14, с. 211] – «Крок за кроком прийдеши у Рим»;

нім. *Rom ist nicht an einem Tage erbaut* [14, с. 211] – «Київ не відразу збудований; ураз нічого не робиться»;

укр. *Карфаген мусить бути зруйнований* / лат. *Carthaginem esse delendam* – наполеглива вимога знищити ворога або подолати перешкоду [4, с. 127];

укр. *де Сидір козам роги править* – дуже далеко [3, с. 57];

укр. *Куди / Де Макар телят не ганяв* – рос. «Куда Макар телят не гонял» [9, с. 40];

укр. *По Савці свитка* – кожен одержує те, чого він заслуговує, чого він гідний, що відповідає його становищу. – рос. «По Сеньке (и) шапка». «По Еремке колпак / кафтан». «По Ивашке рубашка» [9, с. 132];

укр. *Язык до Києва доведе* – рос. *Язык до Киева доведет* [9, с. 206];

укр. *На бідного Макара всі шишки летять* – на сумирну, нещасну людину одна за другою звальюються неприємності, їй за все дістається. – рос. «На бедного Макара все шишки валяться» [9, с. 90];

нім. *Es führen viele Wege nach Rom* [14, с. 211] – укр. «Усі дороги ведуть до Риму» – є багато можливостей досягти мети; рос. *Как на Маланьину свадьбу (наготовить, наварить, напечь)* [9, с. 210];

укр. *Як Сидорову козу бити / лупити* – нещадно бити. – рос. *Как сидорову козу бить / лупить* [9, с. 211].

Чи складних речень:

укр. *Боюся я данайців, навіть коли вони приносять дари* / лат. *Timeo danaos et dona ferentes* – недовірливість або підозрілість у ставленні до чийось начебто доброзичливих вчинків [4, с. 28];

укр. *Коли гора не йде до Магомета, то Магомет іде до гори* – вимушена поступка людини [4, с. 132];

укр. *Мели, Іване, доки вітер стане* – не базикай даремно – говорять із насмішкою тому, хто править теревені, кому не вірять або не надають значення [9, с. 86];

укр. *За царя Гороха (як людей було трохи) / За царя Панька / Тимка (як земля була тонка)* – жарт., у дуже давні часи; дуже давно [9, с. 57];

укр. *Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці (на печі печуть, а на лавці січуть)* – на сумирну, нещасну людину одна за другою звальюються неприємності, їй за все дістається [9, с. 90];

нім. *Rom hat gesprochen, die Sache ist erledigt* [14, с. 170] – ірон., «Рим сказав своє слово, усе вирішено остаточно»;

нім. *Wo der Papst ist, da ist Rom* [14, с. 211] – «Де папа римський, там і Рим»;

нім. *Er war in Rom und hat den Papst nicht gesehen* [14, с. 96] – «Був у Римі, а папу не бачив»; головного не побачив; = слона то він і не помітив;

укр. *Як Сірка годують, так він і гавкає* – як поставишся до кого-небудь, так будуть ставитися й до тебе. [9, с. 208].

Висновки. Ми розглянули фразеологічні одиниці з ономастичним компонентом та зробили структурно-граматичну класифікацію ономастичних фразем. Перспективним є дослідження структурно-граматичної класифікації фразеологічних одиниць з ономастичним компонентом у романських мовах.

Література:

1. Алефіренко М. Теоретичні питання фразеології // М. Алефіренко. – Х.: Вид-во Харк. Ун-ту, 1987. – 135 с.
2. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення // М. Демський. – Л.: Просвіта, 1994. – 62 с.
3. Демська-Кульчицька О. Фразеологія // О. Демська-Кульчицька. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 74 с.
4. Коваль А., Коптілов В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови // А. Коваль, В. Коптілов. – 2-е вид., перероблене і доповнене. – Київ: Видавниче об'єднання «Вища школа». Видавництво при Київському державному університеті, 1975. – 336 с.
5. Кунин А. Курс фразеології сучасного англійського мови // А. Кунин. – М.: Высшая школа, 1996. – 381 с.
6. Куценко Л. Вигуківі фразеологізми в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук // Л. Куценко. – Д., 1995. – 19 с.
7. Медведєв Ф. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо // Ф. Медведєв. – 2-е вид., стереотипне. – Х.: Вища школа. Вид-во при Харк. ун-ті, 1982. – 232 с.
8. Молотков А. Основы фразеологии русского языка // А. Молотков. – Л.: Наука, 1977. – 283 с.
9. Олійник І., Сидоренко М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник // І. Олійник, М. Сидоренко – К.: Рад. Шк., 1991. – 400 с.
10. Скрипник Л. Фразеологія української мови // Л. Скрипник. – К., «Наукова думка», 1972. – 280 с.

11. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови. [Навчальний посібник] // В. Ужченко, Д. Ужченко. – Київ: Знання, 2007. – 495 с.
12. Федоров А. Сибирская диалектная фразеология // А. Федоров. – Новосибирск: Наука, 1980. – 192 с.
13. Шанский Н. Фразеология современного русского языка // Н. Шанский. – М.: Высш. Шк., изд. 5, испр. И доп., 2010. – 272 с.
14. Röhrich H. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. – Freiburg; Basel; Wien: Herder / Spektrum, 1995. – in 5 Bänden. – 1910 s.
15. Spears R. Phrases and Idioms / R. Spears. – Chicago, Illinois, U.S.A. Published by Contemporary Books. 1998. – 309 p.

Арделян Е. В. Структурно-грамматическая классификация ономастических фразеологизмов

Аннотация. Для исследования и рассмотрения специфики функционирования онимов во фразеологических единицах был осуществлен структурно-грамматический анализ фразеологизмов с ономастическим компонентом. Проведена структурно-грамматическая классификация фразеологизмов с ономастическим компонентом.

Ключевые слова: фразеологическая единица, ономастический компонент, структурно-грамматическая классификация.

Ardelyan O. Structural-grammatical classification of phraseological units with onomastic component

Summary. The article deals with the pressing problems which are typical for study of phraseological units with onomastic components. It is devoted to the structural-grammatical classification of the phraseological units with onomastic component in Ukrainian, Russian, English and German. It's discovered that the onomastic component of the phraseological unit preserves the semantic links with the corresponding Proper Name in the speech and language and due to that it motivates the meaning of the phraseologism.

Key words: the phraseological units, the Proper Name, onomastic component, the structural-grammatical classification of phraseological units.